

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(61): 302-304

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

सुकान्तबेहेरा

शोधच्छात्रः,

स्नातकोत्तरन्यायदर्शनविभागः,

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्रीविहारः, पुरी ।

Correspondence:

सुकान्तबेहेरा

शोधच्छात्रः,

स्नातकोत्तरन्यायदर्शनविभागः,

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्रीविहारः, पुरी ।

ज्ञानप्रामाण्यतत्त्वविमर्शः

सुकान्तबेहेरा

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां ज्ञानप्रामाण्यविचारः अत्यन्तगम्भीरः विषयः अस्ति। प्रमाणस्य स्वरूप-निर्णयः, तस्य ग्राह्यत्वम्, तथा स्वतः-परतः-प्रामाण्यविवादः न्याय-मीमांसादर्शनेषु प्रमुखरूपेण चर्चितः अस्ति।¹ न्यायदर्शने ज्ञानप्रामाण्यं परतः ग्राह्यम् इति स्वीक्रियते, यदा तु मीमांसकेषु विशेषतः प्रभाकर-कुमारिलभट्टमतयोः भेदेन स्वतः-प्रामाण्यं वा परतः-प्रामाण्यं वा प्रतिपाद्यते।²

२. प्रामाण्यस्वरूपम्

प्रामाण्यं नाम यथार्थज्ञानत्वम्। यथार्थज्ञानं प्रमाणम्, तस्य भावः प्रामाण्यम् इति सामान्यलक्षणम्।³ न्यायनये ज्ञानं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपेण प्रामाण्यम् इति स्वीक्रियते।⁴

३. दार्शनिकमतभेदः

भारतीयदर्शने चत्वारः प्रमुखाः मतपक्षाः सन्ति—

- सांख्यमतम् — स्वतः-प्रामाण्यं स्वतः-अप्रामाण्यं च
- नैयायिकमतम् — उभयमपि परतः
- बौद्धमतम् — प्रामाण्यं परतः, अप्रामाण्यं स्वतः
- मीमांसकमतम् — प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परतः⁵

४. मीमांसकानां स्वतः-प्रामाण्यवादः

मीमांसकाः वदन्ति यत् ज्ञानोत्पत्तिसमये एव प्रामाण्यं जायते। तत्र पृथग्ग्राहकसामग्रीनिरपेक्षत्वं स्वीक्रियते।⁶

प्रभाकरमते—

ज्ञानं स्वप्रकाशम्, ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञानं त्रिपुटीस्वरूपेण एककालिकं प्रकाशते।⁷

५. नैयायिकानां परतः-प्रामाण्यवादः

न्यायमते—

- ज्ञानं स्वतः न प्रमाणम्
- प्रामाण्यं दोषाभावजन्यम्

अनुव्यवसायेन—

“अयं घटः प्रमाज्ञानम्”

इति ज्ञानविषयकज्ञानं जायते।⁸

६. अनुव्यवसायः

अनुव्यवसायः न्यायदर्शने अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः अस्ति। प्रथमज्ञानानन्तरं द्वितीयज्ञानं जायते, यत् प्रामाण्यनिर्णायकम् भवति।⁹

७. संशयसम्भवः

यदि प्रामाण्यं स्वतः स्यात् तर्हि संशयः न सम्भवेत्। किन्तु व्यवहारतः—

“इदं ज्ञानं प्रमा वा न वा?”

इति संशयः अनुभवसिद्धः अस्ति। अतः प्रामाण्यं परतः ग्राह्यम् इति नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति।¹⁰

८. तुलनात्मकनिष्कर्षः

- मीमांसकाः ज्ञानसहजप्रामाण्यं स्वीकरोति
- नैयायिकाः अनुभवाधारितप्रामाण्यं स्वीकरोति
- अनुव्यवसायः उभयपक्षयोः मध्यवर्ती भूमिका वहति

अतः ज्ञानप्रामाण्यविचारः केवलं तर्कविषयः न, अपितु तत्त्वमीमांसायाः मूलाधारः अस्ति।

९. प्रामाण्यस्य तात्त्विकमहत्त्वम्

भारतीयदर्शनपरम्परायां प्रामाण्यविचारस्य अत्यन्तमहत्त्वं वर्तते। यतः समस्तव्यवहारः ज्ञानाधारितः अस्ति। यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्यात्, तर्हि न कश्चिद् व्यवहारः, न विज्ञानम्, न धर्माधर्मव्यवस्था, न मोक्षसाधनं च सम्भवेत्। अतः “किं ज्ञानं प्रमाणम् ?” इति प्रश्नः भारतीयतत्त्वचिन्तायां मूलभूतः विषयः अभवत्। नैयायिकानां मते यथार्थज्ञानमेव प्रमाणम्। अयथार्थज्ञानं तु भ्रमत्वेन ग्राह्यम्। यदि सर्वज्ञानं स्वतः प्रमाणं स्यात्, तर्हि भ्रान्तिज्ञानस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः स्यात्। अतः नैयायिकाः ज्ञानस्य यथार्थत्वनिर्णयार्थं बाह्यपरिस्थितिनाम्, इन्द्रियसामर्थ्यस्य, दोषाभावस्य च अपेक्षां कुर्वन्ति।¹¹

मीमांसकाः पुनः वदन्ति यत् ज्ञानं स्वभावतः एव प्रमाणम्। ज्ञानस्य अप्रामाण्यं तु परतः जायते। यदा बाधकज्ञानं जायते तदा पूर्वज्ञानस्य मिथ्यात्वनिर्णयः भवति। तावत्पर्यन्तं ज्ञानं प्रमाणरूपेण व्यवहरति। एषः सिद्धान्तः व्यवहारसुलभतया अपि समर्थितः।¹²

१०. स्वतःप्रामाण्यवादस्य समर्थनम्

मीमांसकाः स्वतःप्रामाण्यवादस्य समर्थनार्थं बहूनि तर्काणि प्रस्तुतवन्तः। तेषां मते ज्ञानस्य प्रकाशरूपत्वात् तस्य प्रामाण्यं स्वतोऽवगम्यते। दीपस्य यथा स्वप्रकाशत्वेन अन्यस्य प्रकाशनं भवति, तथैव ज्ञानं स्वयम् आत्मानं विषयञ्च प्रकाशयति।¹³

प्रभाकरमतानुसारं ज्ञानं त्रिपुटीस्वरूपेण ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञानञ्च एकस्मिन्नेव काले प्रकाशयति। अतः पृथगनुव्यवसायस्य आवश्यकता नास्ति। यदि प्रत्येकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयार्थं अन्यत् ज्ञानमपेक्ष्येत, तर्हि अनवस्था दोषः स्यात्।¹⁴ कुमारिलभट्टस्तु ज्ञाततावादेन स्वतःप्रामाण्यं समर्थयति। तस्य मते ज्ञानोत्पत्त्या विषयस्य ज्ञातता जायते। तस्या ज्ञाततायाः अनुभवेन ज्ञानस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति।¹⁵

११. परतःप्रामाण्यवादस्य समर्थनम्

नैयायिकाः मीमांसकमतं नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते ज्ञानस्य केवलोत्पत्तिः प्रामाण्यं न साधयति। यथार्थता परीक्षां विना ज्ञानं

प्रमाणरूपेण न स्वीकर्तुं शक्यते। ज्ञानस्य कारणेषु दोषाभावः, विषयसाम्यं, इन्द्रिययोग्यता च प्रामाण्यस्य हेतुर्भवति।¹⁶

उदाहरणतया शुक्तौ रजतभ्रमः दृश्यते। यदि ज्ञानं स्वतः प्रमाणं स्यात्, तर्हि “इदं रजतम्” इति भ्रान्तिज्ञानमपि प्रमाणं स्यात्। किन्तु परवर्तीबाधकज्ञानात् तस्य मिथ्यात्वं जायते। अतः प्रामाण्यं परतः इति नैयायिकानां निष्कर्षः।¹⁷ अनुव्यवसायज्ञानस्य माध्यमेन नैयायिकाः प्रामाण्यनिर्णयं कुर्वन्ति। प्रथमं विषयज्ञानं जायते, ततः “अहं घटं जानामि” इति ज्ञानविषयकज्ञानम् उत्पद्यते। एतदेव अनुव्यवसायज्ञानम्। अस्य माध्यमेन ज्ञानस्य यथार्थता परीक्ष्यते।¹⁸

१२. बौद्धदृष्ट्या प्रामाण्यविचारः

बौद्धदर्शनेऽपि प्रामाण्यविषये विशिष्टः विचारः दृश्यते। योगाचारबौद्धाः विज्ञानवादं प्रतिपाद्य सर्वं ज्ञानमेव सत्यं मन्यन्ते। सौत्रान्तिकाः बाह्यार्थसत्तामङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु ज्ञानस्य प्रामाण्यं फलजनकत्वेन निश्चितं मन्यन्ते।¹⁹ धर्मकीर्तेः मते अर्थक्रियाकारित्वमेव प्रामाण्यम्। यत् ज्ञानं व्यवहारसिद्धिं जनयति तत् प्रमाणम्। अतः बौद्धाः ज्ञानस्य उपयोगिताम् आधारं कृत्वा प्रामाण्यं निरूपयन्ति।²⁰

१३. सांख्यदर्शने प्रामाण्यविचारः

सांख्यदर्शने ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यं तथा स्वतःअप्रामाण्यञ्च स्वीक्रियते। बुद्धेः सत्त्वप्रधानत्वात् ज्ञानं प्रकाशात्मकं भवति। तत्र सत्यासत्यनिर्णयः बुद्धेः स्वभावतः एव सम्भवति।²¹

सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणरूपेण स्वीकृताः। तेषां माध्यमेन पुरुषस्य तत्त्वज्ञानं भवति। सांख्यदृष्ट्या ज्ञानस्य प्रामाण्यं बाह्यपरिस्थितिनिरपेक्षं मन्यते।²²

१४. भ्रमज्ञानस्य समस्या

प्रामाण्यविचारे भ्रमज्ञानस्य चर्चा अत्यावश्यकी। भ्रान्तिज्ञानं कथं जायते? तस्य प्रामाण्यं किं भवति? इत्यादयः प्रश्नाः प्राचीनकालादेव चर्चिताः। नैयायिकाः अन्यथाख्यातिवादं स्वीकरोति। शुक्तौ रजतज्ञानं पूर्वदृष्टस्य रजतस्य स्मृतिरूपेण अन्यत्र आरोपः इति तेषां मतम्।²³ मीमांसकाः अख्यातिवादं प्रतिपादयन्ति। तेषां मते भ्रमे भेदाग्रहः भवति। यथार्थवस्तुनः तथा स्मृतिवस्तुनः भेदः न जायते, अतः भ्रान्तिः उत्पद्यते।²⁴ बौद्धाः आत्मख्यातिवादं स्वीकरोति। तेषां मते बाह्यवस्तु नास्ति, विज्ञानमेव सर्वम्। अतः भ्रान्तौ अन्तर्ज्ञानस्यैव बहिर्भासः भवति।²⁵

१५. आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रामाण्यविचारः

आधुनिकज्ञानमीमांसायामपि भारतीयप्रामाण्यवादस्य विशेष-महत्त्वम् अस्ति। पश्चिमीयदर्शनस्य epistemology इत्याख्यविषये ज्ञानस्य validity, justification, certainty इत्यादीनां यः विचारः

क्रियते, स भारतीयप्रामाण्यवादेन सह तुलनीयः। विशेषतः नैयायिकानां परीक्षणपद्धतिः वैज्ञानिकदृष्ट्या समीचीनत्वेन दृश्यते। इन्द्रियसन्निकर्षः, दोषाभावः, तर्कपरीक्षणञ्च आधुनिकवैज्ञानिकपद्धतेः सदृशं प्रतिभाति। मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादः पुनः phenomenology इत्यस्य निकटवर्ती इति केचन आधुनिकविद्वांसः मन्यन्ते।²⁶

१६. उपसंहारः

ज्ञानप्रामाण्यविचारः भारतीयदर्शनस्य अत्यन्तगूढः तथा महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। न्याय, मीमांसा, बौद्ध, सांख्यादिदर्शनेषु अस्य विषये विविधाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः। मीमांसकाः ज्ञानस्य स्वाभाविक-प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति, नैयायिकाः तु परीक्षणाधारितं परतःप्रामाण्यं स्वीकरोति। बौद्धाः फलजनकत्वं प्रामाण्यस्य आधारं मन्यन्ते, सांख्याः बुद्धेः स्वभावमेव प्रमाणत्वस्य कारणं स्वीकरोति। अतः ज्ञायते यत् प्रामाण्यविचारः केवलं तर्कचर्चा न, अपितु ज्ञानमीमांसा, तत्त्वचिन्ता, व्यवहारशास्त्रञ्च सर्वं प्रभावितुं समर्थः एकः मूलभूतः दार्शनिकविषयः अस्ति।

टीका

1. गङ्गेशोपाध्यायः, तत्त्वचिन्तामणिः, ज्ञानखण्डः।
2. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्, प्रभाकरः, बृहट्टीका परम्परा।
3. गौतमः, न्यायसूत्रम् 1.1.1।
4. जयन्तभट्टः, न्यायमञ्जरी।
5. सर्वदर्शनसंग्रहः, माधवाचार्यः।
6. मीमांसासूत्रम्, जैमिनिः 1.1.2।
7. प्रभाकरमतसारः - त्रिपुटीप्रत्यक्षवादः।
8. उदयनाचार्यः, न्यायकुसुमाञ्जलिः।
9. गङ्गेशोपाध्यायः, अनुव्यवसायसिद्धान्तः।
10. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, विश्वनाथपञ्चाननः।
11. न्यायभाष्यम्, प्रमाणलक्षणप्रकरणम्।
12. श्लोकवार्तिकम्, स्वतःप्रामाण्यवादः।
13. मीमांसासूत्रभाष्यम्।
14. प्रभाकरमतदीपिका।
15. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्।
16. न्यायमञ्जरी, ज्ञानप्रामाण्यविचारः।
17. तर्कसंग्रहदीपिका।
18. तत्त्वचिन्तामणिः, ज्ञानखण्डः।
19. धर्मकीर्तिः, प्रमाणवार्तिकम्।
20. प्रमाणवार्तिकम्, अर्थक्रियास्थितिः।
21. सांख्यकारिका।

22. वाचस्पतिमिश्रः, तत्त्वकौमुदी।
23. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली।
24. मीमांसाशास्त्रपरिचयः।
25. बौद्धदर्शनम्।
26. आधुनिकभारतीयदर्शनमीमांसा।

ग्रन्थसूची

1. गौतमः, न्यायसूत्रम्, वात्स्यायनभाष्यसमेतम्।
2. जैमिनिः, मीमांसासूत्रम्।
3. गङ्गेशोपाध्यायः, तत्त्वचिन्तामणिः।
4. विश्वनाथपञ्चाननः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली।
5. जयन्तभट्टः, न्यायमञ्जरी।
6. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्।
7. उदयनाचार्यः, न्यायकुसुमाञ्जलिः।
8. माधवाचार्यः, सर्वदर्शनसंग्रहः।
9. प्रभाकरमिश्रः, मीमांसापरम्परागतग्रन्थाः (टीकासमेताः)।
10. भारतीयदर्शनविषयकाः मानकविश्वविद्यालयीयग्रन्थाः (आधुनिक-सन्दर्भग्रन्थाः)।